

Т.В. ПАНАСЕНКО

Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка
Україна, 36003 м. Полтава, вул. Остроградського, 2

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ОСЕРЕДКІВ КУЛЬТИВОВАНОЇ ДЕНДРОФЛОРИ ПОЛТАВЩИНИ

Наведено історичні відомості щодо культивування деревних рослин на території Полтавської області та створення осередків інтродукованої дендрофлори в хронологічному аспекті. Подано короткий опис парків і показано їх сучасний стан.

Введення в культуру нових перспективних видів дерев та чагарників, їх випробовування, узагальнення наявного досвіду інтродукційної діяльності має досить важливе значення для вирішення багатьох актуальних проблем: оптимізації навколишнього середовища, збагачення видової різноманітності, підвищення продуктивності дендрофлори регіону та її охорони.

Полтавська область розташована в центральній частині Лівобережної України в межах Придніпровської низовини. Більша частина області лежить у межах лівобережної Лісостепової зони, лише південно-східна частина — у Степовій зоні.

Формування осередків культивованої дендрофлори на території Полтавщини має тривалу історію. На цей процес впливали найрізноманітніші чинники: економічні, соціальні, політичні, військові події тощо. На Полтавщині багато старовинних парків і садів було створено наприкінці XVII ст. і впродовж XVIII ст. Історія їх створення досить добре відображена у різних джерелах, що дає можливість проводити за ними відповідний догляд і зберігати їх колекції [8].

У XVIII ст. було розпочато перші наукові та флористичні дослідження на території України, значних успіхів досягла інтродукція технічних, плодових та декоративних рослин. Це стало поштовхом до створення у 1721 р. у м. Лубни перших в Україні

аптекарських садів з метою вирощування лікарських рослин [7].

Із середини XVIII ст. спостерігається швидке зростання кількості населених пунктів (вільних військових селищ), з'являються численні земельні власники, які створюють парки на території своїх маєтків. Паркове будівництво здійснюється у ландшафтному стилі, характерною рисою якого є природне планування. Зразком ландшафтних парків кінця XVIII ст. є Березоворудський парк, закладений на базі дубово-ясенювого пралісу. Садиба і парк належали поміщикам Закревським [1, 4, 8]. На території парку було створено альтанки, систему ставків, алеї, що розділяли плодові сади на квартали та перетинали паркові насадження. Культивувалися такі види, як *Catalpa speciosa* Ward., *Fraxinus pubescens* Lam., *Phellodendron amurense* Rupr., *Chaenomeles japonica* Lindl., *Quercus robur* 'Purpurascens', *Forsythia* sp. Процес інтродукції переважно мав стихійний характер, здійснювався за різними методиками, без належної системи та врахування внутрішньовидової різноманітності видів.

У XIX ст. розпочалися і згодом широко розгорнулися інтродукційні роботи на території Полтавщини. Одним з найцінніших зразків садово-паркової архітектури цього періоду, який з повним правом посідає перше місце серед інших дендрологічних об'єктів регіону, є Устимівський дендропарк. Засновником парку був місцевий землевлас-

ник В.В. Устимович, за фахом — лікар [1, 10, 13]. Він намагався створити парк, в якому б поєднувалися регулярний і парковий типи садово-паркового ландшафту [6]. Перші насадження парку були проведені на площі 3 га з метою колекціонування дерев й чагарників у невеликому декоративному саду, який до нашого часу не зберігся. У 1893 р. розпочато планомірні роботи з інтродукції та акліматизації рослин чужоземної флори.

Поповнення колекцій, заміна загиблих рослин відбувалися безперервно до 1916 р. Саджанці та насіння Устимович завозив із садівництва Франції, Варшави, Одеси, Львова, Берліна, розсадників Заморського в Підзамчі тощо. Значний внесок у розвиток парку зробив запрошений з Криму досвідчений садівник С.М. Трахтенберг.

Саме в Устимівському дендропарку було вперше інтродуковано *Pinus peuce Griseb.*, *Picea engelmanni Engelm.*, *Eucommia ulmoides Oliv.*, *Juniperus semiglobosa Regel*, *Staphylea colchica L.* [7]. Тут зібрано найбільшу колекцію *Xanthoceras sorbifolium Bunge*, який щорічно цвіте і плодоносить. Найціннішим деревом дендропарку є екземпляр дуже рідкісної *Picea excelsa 'Viminalis'* — єдиний в Україні. Більшість рослин парку були цінним маточним фондом для зеленого будівництва та лісового господарства України [4, 5].

У XIX ст. на території Полтавщини з'являються багато інтродукованих видів дендрофлори з Північної Америки, Середземномор'я, Малої та Східної Азії, Кавказу. Парки збагачуються багатьма видами інтродуцентів. Для планування парків і ведення в них господарської діяльності запрошувалися кваліфіковані садівники та архітектори. Так, М. Авросимов, А. Захаров розробляли проекти створення парків Полтави. Парки прикрашають численними скульптурами, штучними водоймами з водоспадами, альпійськими гірками, оранжереями, квітниками. Розвиток архітектури та благоустрій міських вулиць та площ відбуваються швидкими темпами.

У цей період з метою забезпечення умов для відпочинку городян було створено парки на території м. Полтава — Олександрівський парк (нині Жовтневий) та міський сад (нині сад "Перемога"), які належать до найстаріших парків досліджуваного регіону [4, 12].

Багато дерев та кущів з колекцій парків було знищено під час німецько-фашистської окупації міста у 1941—1943 рр. Після проведеної реконструкції (1978) переважну частину дендрофлори становили аборигенні види (липи, дуби, клени, в'язи).

Перші наукові дослідження з інтродукції та акліматизації нових, насамперед декоративних деревних рослин, було проведено на початку XIX ст. декабристом М.І. Муравйовим-Апостолом в с. Хомутець [1, 3, 4, 8]. Насадження дерев і кущів проводилося з урахуванням рельєфу місцевості. Було випробувано нові методи вирощування рослин, здійснено регулярні спостереження, проаналізовано причини невдач. Однак ці роботи не отримали належної оцінки. Було створено фруктовий сад, горіхову, липову, каштанову алеї, які до нашого часу не збереглися. Основу деревостану становлять вікові дуби, липи, клени, граби.

На початку XX ст. продовжується створення нових дендрологічних і акліматизаційних садів. З 1903 р. розпочалися роботи з озеленення міських бульварів, вулиць, скверів. У цей період у Полтаві створено: бульвар ім. М.В. Гоголя, бульвар ім. І.П. Котляревського, Каштанову алею, Березовий гай; розбито сквери у м. Кременчук (Біржовий, Земський, Крюківський, Поштовий, Штабний) [12]. У 1904 р. у Полтаві при школі садівництва було засновано дендрологічний сад, в якому випробувано понад 300 таксонів хвойних і листяних деревних рослин, зокрема їх декоративні форми. Дерева й чагарники насаджувалися відповідно до їх висоти та декоративних особливостей. При проектуванні саду не передбачалося створення ділянок за географічними зонами та колекцій окремих ботанічних ро-

дин. Недоліком у розташуванні дерев та кущів було щільне насадження окремих рослин. Успішно витримали інтродукцію *Ginkgo biloba* L., *Liquidambar styraciflua* L., *Pterocarya pterocarpa* Kunth., *Maclura aurantiaca* Nutt., *Liriodendron tulipifera* L., *Fraxinus ornus* L. Дендрологічний сад мав велике значення як об'єкт вивчення дендрології, плодівництва, художнього садівництва [7, 10]. На жаль, у 1919—1922 рр. було знищено багато рослин.

У 1905 р. під керівництвом місцевого ентузіаста І.М. Орловського створено Петровський парк у м. Полтава, де було продовжено роботи з інтродукції видів дерев та кущів (*Pinus strobus* L., *Juniperus virginiana* L., *Gymnocladus dioica* (L.) Koch., *Ribes alpinum* L., *Tilia euchlora* Koch., *T. platyphyllos* Scop., *Symphoricarpos racemosus* Michx., *Picea pungens* 'Argentea', *P. p.* 'Coeurulea') [3, 12].

Прикладом вдалого поєднання природних й культивованих комплексів дендрофлори на початку ХХ ст. є Ковпаківський лісопарк, створений на березі р. Ворскла з ініціативи С.А. Ковпака. З метою закріплення сипучих пісків було висаджено *Pinus sylvestris* L. [1, 4]. На території парку інтродуковано *Staphylea pinnata* L., *Pinus banksiana* Lamb., *Evonymus* sp.

З другої половини ХХ ст. інтродукційна діяльність та акліматизація рослин на території Полтавщини набуває планового та цілеспрямованого характеру. Сади та парки розглядають як об'єкти, що мають наукову та культурно-історичну цінність. У ландшафтній архітектурі переважають різні стилі, тому в парковому мистецтві дедалі більше спостерігається зміщення регулярного та ландшафтного стилів створення паркових композицій. У цей час створено низку парків, які пізніше отримали статус охоронних об'єктів: Бесідівщинський парк ім. Г. Перевери, парк Лубенського лісового технікуму, Придніпровський міський парк, Зарізький парк, парк агробіостанції Полтавського державного педагогічного інсти-

туту, парк Богданівського цукрорадгоспу, парк Веселоподільської селекційної станції, парк відпочинку, парк НВО "Еліта", парк обласної лікарні [4, 12].

Цінним осередком культивованої дендрофлори на території Полтавщини у ХХ ст. стає Криворудський дендропарк (парк радгоспу "Партизан"), створений у ландшафтно-пейзажному стилі. Ініціатором створення і проектантом парку був місцевий аматор С.М. Лопата, який намагався створити свій "Тростянець" [3, 4, 10]. У перші роки було висаджено 6 тис. рослин. Більшість з них вирощено з плодів й насіння, надісланих з різних ботанічних установ колишнього СРСР. Деревні композиції вдало доповнювали штучні водойми, альпійські гірки, архітектурні монументи. На площі 12 га було інтродуковано близько 150 видів, різновидів та форм дерев і кущів.

У 1962 р. розпочалися роботи зі створення парку в околицях м. Полтава — Полтавського міського парку. Впродовж усієї історії існування парку домінувала концепція ландшафтного типу з дендрологічним ухилом. Перша черга проекту парку була розроблена за участю головного архітектора міста Л.С. Вайнгорта та ландшафтного архітектора В.В. Жигарьова. Основна колекція дендрофлори сформована інженером-дендрологом Я.Я. Яценком з урахуванням порад професора Л.І. Рубцова [1, 2, 4]. Під час створення майданчиків, системи ставків, галявин було вдало використано рельєф місцевості.

Колекція дендрофлори парку представлена на ділянках "Українська діброва", "Лісостеп", "Російський ліс", "Кавказ", "Поляна постійного цвітіння", "Сирінгарій". На території Полтавського парку акліматизовано такі рідкісні види, як *Malus neidzwetzkyana* Diesk., *Cotoneaster lucida* Schlecht., *Corylus colurna* L.

Важливий внесок у розвиток інтродукційної діяльності в досліджуваному регіоні зробив доктор сільськогосподарських наук В.Д. Мединець, під керівництвом якого у

Загальна характеристика парків Полтавщини, які мають статус охоронних об'єктів

| № з/п | Парк, місцезнаходження | Час заснування | Рік надання статусу | Площа, га | Кількість видів, шт. |
|--|---|--------------------|---------------------|-----------|----------------------|
| <i>Дендропарк загальнодержавного значення</i> | | | | | |
| 1 | Устимівський, Глобинський р-н | 1893 | 1983 | 8,92 | 489 |
| <i>Парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення</i> | | | | | |
| 2 | Березоворудський, Пирятинський р-н | XVIII ст. | 1960 | 45 | 40 |
| 3 | Хомутецький, Миргородський р-н | Початок XIX ст. | 1960 | 77 | 20 |
| 4 | Ковпаківський, Котелевський р-н | 1918 | 1992 | 196 | 108 |
| 5 | Полтавський міський, м. Полтава | 1962 | 1977 | 140 | 230 |
| 6 | Петровський, м. Полтава | 1905 | 1964 | 3 | 60 |
| 7 | Перемога, м. Полтава | 1803 | 1979 | 30,9 | 50 |
| 8 | Жовтневий, м. Полтава | 1840 | 1964 | 6 | 70 |
| 9 | Радгоспу "Партизан", Семенівський р-н | 1960 | 1972 | 12 | 150 |
| 10 | Огуївський, Машівський р-н | 1967 | 1982 | 1,5 | 500 |
| 11 | Агробіостанції ПДП, м. Полтава | 1964 | 1964 | 5,25 | 136 |
| 12 | Імені І.П. Котляревського, м. Полтава | II половина XX ст. | 1970 | 5 | 30 |
| 13 | Придніпровський міський, м. Кременчук | 1959 | 1975 | 36 | 49 |
| 14 | Лубенського лісового технікуму, м. Лубни | 1950 | 1972 | 32 | 300 |
| 15 | У садибі П. Мирного, м. Полтава | II половина XX ст. | 1979 | 2 | 30 |
| 16 | Радгоспу технікуму ім. А.С. Макаренка, м. Полтава | II половина XX ст. | 1964 | 2,5 | 50 |
| 17 | Куликівський, Полтавський р-н | II половина XX ст. | 1975 | | 100 |
| 18 | Зарізький, Оржицький р-н | 1959 | 1975 | 7 | 130 |
| 19 | Бесідівщинський ім. Г. Перевери, Гребінківський р-н | 1946 | 1993 | 27,4 | 50 |

Закінчення табл.

| № з/п | Парк, місцезнаходження | Час заснування | Рік надання статусу | Площа, га | Кількість видів, шт. |
|--|---|----------------|---------------------|-----------|----------------------|
| <i>Ботанічні пам'ятки природи місцевого значення</i> | | | | | |
| 20 | Березовий гай, м. Полтава | 1903 | 1970 | 1 | 1 |
| 21 | Бульвар ім. М.В. Гоголя, м. Полтава | 1903 | 1970 | 1,5 | 1 |
| 22 | Бульвар ім. І.П. Котляревського, м. Полтава | 1903 | 1970 | 1 | 1 |
| 23 | Каштанова алея, м. Полтава | 1909 | 1970 | 4 | 1 |
| 24 | Богданівського цукрорадгоспу, Семенівський р-н | Початок XX ст. | 1970 | 10 | 1 |
| 25 | Веселоподільської селекційної станції, Семенівський р-н | Початок XX ст. | 1964 | 18,7 | 37 |

1967 р. закладено Огуївський дендрарій [4, 9]. Основним завданням створення парку було вивчення в умовах відкритого степу колекцій інтродукованих дерев і кущів поряд з аборигенними породами з метою збагачення місцевої флори, а також створення бази ботанічної спілки для ведення навчально-виховної роботи з таких напрямів, як дендрологія, озеленення, екологія, ботаніка. Матеріал для колекції зібрано особисто В.Д. Мединцем у ботанічних садах та дендропарках Криму, Кавказу, Москви, Закарпаття, Києва, Львова, Умані, Краснокутська, Устимівки. Дендрарій закладено головним чином саджанцями, вирощеними з насіння, рідше — завезеними. Вдалою виявилася акліматизація високодекоративної *Abies lowiana* Murr. Колекція з 19 селекційних сортів *Philadelphus* L. є найповнішою в Україні. У дендрарії зібрано ко-

лекції видів дуба, клена, горіха, яблуні, ялиці.

Понад півстоліття активно проводилися роботи, спрямовані на підвищення благоустрою міст, озеленення з використанням різноманітних стилів садово-паркової архітектури. При цьому асортимент рослин для зеленого будівництва поповнювався новими видами. Так, в озелененні м. Комсомольськ використано *Platanus orientalis* L., *Catalpa ovata* Don., *Ailanthus altissima* Sw., *Tamarix laxa* Willd., *Fraxinus excelsior* 'Pendula', *Sorbus aucuparia* 'Pendula'. У місті створено парки (60-річчя Великого Жовтня, Миру), сквер Першопрохідцям; у Кременчуці парки: Комсомольський, 60-річчя Жовтня, Парк культури й відпочинку, парк Залізничників, сквери: Жовтневий, Космос, Піонерський; Комсомольський парк у Лубнах; парки "Алмазний", Героїв Сталінграда, парк на території Сільськогосподарського інституту в Полтаві.

На жаль, нині (2005 р.) більшість парків втратили свій високохудожній образ і потребують значної реконструкції. Практично для всіх парків області характерна таксономічна деградація, тобто спостерігається зменшення кількості таксонів порівняно з первісною кількістю. Уперше складені списки видів збереглися не для кожного парку. На території Устимівського дендропарку окремі рядові насадження збереглися фрагментарно, оскільки частина дерев в алеях загинула. Більшість видів дендрофлори з віком втратили свою декоративність. Спостерігається сильна загущеність насаджень Полтавського, Огуївського парків, зникнення первинної системи доріжок. Часто парки потерпають від варварства місцевих жителів. Більшість парків ближчі до лісового типу, аніж до садово-паркового ландшафту, оскільки створювалися на базі природної рослинності й у подальшому не мали належного догляду. Ці парки є переважно культурно-історичними пам'ятками (Ковпаківський, Хомутецький, Березоворудський, Петровський, Перемога, Бесідів-

щинський, ім. Котляревського). Відмінний стан Криворудського парку. Працівниками парку та школярами регулярно проводиться належний догляд за колекційними ділянками.

На території Полтавщини досить активно проводяться роботи з озеленення вулиць, адміністративних територій, створення нових паркових насаджень у міських та сільських місцевостях і на заповідних територіях, відновлення колекційних ділянок, регулярно викошуються доріжки та розчищуються куртини від самосіву місцевих видів. Кожен рік у містах області висаджують близько 2 тис. куців та 1—1,5 тис. дерев.

Усі парки досліджуваного регіону є цінними об'єктами в науковому, історико-культурному, естетичному та рекреаційному аспектах. Більшість колекцій дендрофлори (як інтродукованої, так і природної) охороняється: в ранзі дендропарків, парків — пам'яток садово-паркового мистецтва (4 — загальнодержавного, 14 — місцевого значення) та ботанічних пам'яток природи (див. таблицю).

1. Байрак О.М., Проскурня М.І., Стецюк Н.О. та ін. Еталони природи Полтавщини. Розповіді про заповідні території. — Полтава: Верстка, 2003. — 212 с.

2. Байрак О.М., Яценко Я.Я., Халімон О.В. Історична та науково-освітня цінність Полтавського міського парку — пам'ятки садово-паркового мистецтва // Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 125-річчю Ботанічного саду Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2002. — С. 7—9.

3. Давиденко А.І. Мальовнича Полтавщина: Путівник по заповідниках і пам'ятках природи. — Харків: Прапор, 1982. — 128 с.

4. Заповідна краса Полтавщини. — Полтава: ІВА "Астрєя", 1996. — 188 с.

5. Каталог мировой коллекции ВИР. Вып. 147. Коллекция древесных и кустарниковых пород дендропарка "Устимовка" / Под ред. Т.Г. Тамберг. — Л.: ВИР, 1975. — 66 с.

6. Климченко Ю.О., Климченко А.В. Планування та насадження Устимівського дендропарку // Інтродукція рослин. — 2002. — № 2. — С. 88—95.

7. Кохно Н.А., Курдюк А.М. Теоретические основы и опыт интродукции древесных растений в Украине. — К.: Наук. думка, 1994. — 184 с.

8. Липа А.Л. Интродукция и акклиматизация древесных растений на Украине. — К.: Вища школа, 1978. — 109 с.

9. Мединец В.Д., Самородов В.Н. Интродукция и изучение растений в дендрарии Госсортогоспти и Украинского ботанического общества // Матеріали перших Всеукраїнських наукових читань, присвячених пам'яті акад. М.М. Гришка. — Полтава, 2001. — С. 99—102.

10. Наш рідний край (Сторінки про природу та пам'ятки природи Полтавщини). Вип. 5. — Полтава, 1990. — 68 с.

11. Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии // Тр. Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 4. — Полтава, 1907.

12. Полтавщина: Енциклопед. довід. / За ред. А.В. Кудрицького. — К.: УЕ, 1992. — 1024 с.

13. Устимовский дендропарк (проспект). — Л.: ВИР, 1989. — 28 с.

Рекомендував до друку
В.І. Мельник

Т.В. Панасенко

Полтавский государственный педагогический университет им. В.Г. Короленко,
Украина, г. Полтава

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ОЧАГОВ КУЛЬТИВИРОВАННОЙ ДЕНДРОФЛОРЫ ПОЛТАВЩИНЫ

Приведены исторические сведения о культивировании древесных растений на территории Полтавской области и создании очагов интродуцированной дендрофлоры в хронологическом аспекте. Дано краткое описание парков и показано их современное состояние.

T.V. Panasenko

V.G. Korolenko Poltava State Teacher Training University, Ukraine, Poltava

THE HISTORY FORMATION OF CULTIVATE AREA TREE-FLORA IN POLTAVA REGION

The history information about woody plants cultivation at Poltava region and creation of introduction dendroflora centers in chronological aspect are cited. Parks short description is given and modern state of these parks is shown.